

УДК 159.923.2:001.8

М. А. Садова

## СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

*Здійснений теоретичний аналіз психологічних складових професійної відповідальності. Обґрунтовані сучасні наукові теорії та підходи дослідження структури професійної відповідальності особистості у трикомпонентну, факторну, функціональну.*

**Ключові слова:** професійна відповідальність, динамічний, поведінковий, мотиваційний, когнітивний, регуляторно-вольовий, емоційний компоненти професійної відповідальності, структура професійної відповідальності.

**Постановка проблеми.** На сучасному етапі розвитку українського державотворення наше суспільство переживає складний та відповідальний етап, який пов'язаний з перебудовою всіх сторін суспільного життя. В цих умовах підвищення ролі людського фактору в економічному та соціальному житті країни обумовлює посилення уваги до професійно важливих якостей особистості. Одним із провідних серед них являється професійна відповідальність.

Питання про відповідальність відносин людини до своєї праці, до своїх буттєвих, соціальних, громадських обов'язків ніколи не знімалося з розгляду для нашого суспільства. Неминучим наслідком розвитку науки і техніки являється відповідальність особистості за раціональне використання природних ресурсів, за соціальні наслідки наукових відкриттів і природних експериментів.

**Аналіз останніх досліджень.** Проблема відповідальності особистості у професійній діяльності є центральною в роботах сучасних авторів: Л. І. Дементій, М. В. Муконіної, Т. Ю. Базарова, В. А. Бодрова, С. В. Бикова, А. Л. Журавльова, А. В. Карпова, Р. Л. Кричевського, Ю. П. Платонова, А. Л. Свенцицького та ін.

У психологічних і філософських роботах були зроблені спроби виділення психологічних складових відповідальності (М. Савчин, К. Хелкама; Л. Колберг; Ж. Піаже, А. Г. Спиркін, М. Бахтін, Т. Н. Сидорова,

К. А. Абульханова-Славська, К. Муздибаєв, В. П. Прядеїн, В. Ф. Сафін та ін.).

**Недостатньо вивченими на сьогоднішній день залишаються питання, що стосуються:**

- теоретичного обґрунтування структури професійної відповідальності його змістовних патернів і феноменологічних характеристик;

- складових та рівнів професійної відповідальності особистості.

**Завдання дослідження:**

1. Провести теоретичний аналіз психологічних складових професійної відповідальності.

2. Обґрунтувати структуру професійної відповідальності особистості у трикомпонентну, факторну, функціональну.

**Методологічні та теоретичні засади дослідження** складають: положення системного підходу, які знайшли відображення у вітчизняній (В. Д. Шадрикова, В. Зінченко, Г. Костюк, Б. Ломов, С. Максименко, М. Сетров, М. Слюсаревський, Б. Ананьєв, Г. Балл, І. Блауберг, М. Боришевський, Ю. Горянський й ін.) і зарубіжній науці (А. Акофф, Л. Берталанфі, В. Мерлін, Т. Парсонс, А. Холл й ін.); концептуальні психологічні уявлення С.Л. Рубінштейна про суб'єкт, розвинені в дослідженнях К. А. Абульханової-Славської і А. В. Брушлінського.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Серед розмаїття підходів до визначення психологічної структури професійної відповідальності можна виділити три основні її види: трикомпонентна структура професійної відповідальності; факторна структура професійної відповідальності; функціональна структура професійної відповідальності.

Більшість вітчизняних вчених, зокрема Л. Дементій, А. Г. Спіркін, В.Ф. Сафін, Т.Н. Сидорова, М. Савчин, об'єднуються в думці, що *структура відповідальності є трикомпонентною*: когнітивна, емоційна, поведінкова.

А. Г. Спіркін виділяє три компоненти відповідальності: свобода волі, усвідомлення обов'язку, соціальних заходів впливу на суб'єкта у відповідь на його соціально значущі вчинки [Спіркін, 2000, с. 85 ].

У роботах В. Ф. Сафіна виділяються мотиваційно-афективний, інтелектуального-когнітивний і діяльнісно-поведінковий аспекти [Сафін, 1986, с. 128].

Т. Н. Сидорова позначає структуру відповідальності як єдність трьох компонентів - когнітивного, мотиваційного та поведінкового. При цьому автор виділяє і так звану зовнішню структуру відповідальності, компонентами якої є: суб'єкт відповідальності (хто відповідає); об'єкт відповідальності (за що відповідає) і інстанція відповідальності (перед ким відповідає). У внутрішню структуру відповідальності автор включає правильне розуміння людиною соціальних норм і передбачення наслідків своєї діяльності, мотивацію відповідальної поведінки (систематичне виконання обов'язків, доведення дорученої справи до кінця та ін.) [Сидорова, 1987, с. 88].

Як зазначає вітчизняний науковець М. Савчин: «відповідальність одна з найбільш загальних властивостей особистості, яка об'єднує в собі такі психологічні складові: афективно-мотиваційну, інтелектуальну та діяльнісно-поведінкову сфери людини як тілесно-душевно-духовної цілісності» [Савчин, 2008, с. 87].

Так, на думку М. Савчина, «специфіка відповідальності проявляється саме у особливостях її мотиваційно-емоційного компонента як внутрішньої детермінанти поведінки особистості, Ця інтегральна якість визначає поведінку та діяльність людини, передусім на основі усвідомленості, прийняття нею об'єктивного факту залежності життєдіяльності індивіда від суспільних цілей та цінностей. У ній головним є ставлення суб'єкта до обов'язку і наслідків своєї поведінки» [Савчин, 2008, с. 89]. Афективно-мотиваційний компонент на думку науковця складається з ієрархізованої системи мотивів соціальної відповідальності поведінки, емоційних переживань, які пов'язані з предметом та інстанцією відповідальності [Савчин, 2008, с. 90].

Л. Дементій, у свою чергу, слушно зазначає, що «когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти мають найбільше теоретичне обґрунтування і дійсно відображують суттєві змістовні моменти професійної відповідальності» [Дементій, 2006, с. 86].

У роботах А. Ф. Плахотного відповідальність описується як єдність раціонального, вольового та емоційного компонентів [Плахотный, 1972, с. 36].

*Прихильники факторної структури відповідальності:* А. П. Прядеїн, А. Перлін наголошують на продуктивності та перспективності системного підходу у дослідженні відповідальності, оскільки такий підхід найбільш

повно характеризує аналізовану властивість особистості, розглядає всі її складові у взаємозв'язку, найбільш повно розкриває сутність відповідальності і особливості психологічного механізму її реалізації.

А. П. Прядеін пропонує розглядати відповідальність через функціональну єдність мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регуляторних та результативних складових [Прядеин, 1999, с. 31].

Мотиваційний компонент розглядається автором з позиції соціоцентричності і егоцентричності, які розуміються відповідно як соціальнозначуща і особистіснозначуща мотивація.

Емоційний компонент пропонується розглядати за параметрами стеничності (позитивні емоції) і астенічності (негативні емоції).

Динамічний компонент в роботах В. П. Прядеїна представлений параметрами ергічності та аергічності, які відображають різну міру поведінкової активності.

Під когнітивним компонентом розуміється осмисленість й усвідомленість щодо змісту поняття «відповідальність». При цьому визначення осмисленості та обізнаності даються настільки широко, що розуміння сенсу цих понять неоднозначне.

Ще більш невизначено дається поняття результативного компонента, який розглядається окремо в комунікативній (званої автором - предметної) і суб'єктивній сферах.

І, нарешті, регуляторний компонент розглядається з точки зору інтернальності і екстернальності, при цьому автор явно відходить від класичного розуміння цих понять.

Узагальнюючи виділені компоненти, В. П. Прядеін виділяє два блоки відповідальності - гармонійну і агармонійну [Прядеин, 1999, с. 121].

Традиційно в західній та вітчизняній науці найчастіше виділяють когнітивний компонент, при цьому автори по-різному розуміють зміст даного компонента і практично не операціоналізують його. Часто когнітивний компонент зводиться до його інформаційної сторони або тільки до усвідомлення необхідності відповідальної поведінки, розуміється або дуже вузько, або гранично широко. Так, наприклад, М. М. Бахтін пише: «Кожна думка моя з її змістом є мій індивідуально-відповідальний вчинок» [Ladd, 1999, p. 91].

Більшість авторів, що виділяють когнітивний компонент, виокремлюють в ньому в якості визначальної складової здатність людини передбачати

наслідки своїх вчинків. Е. І. Рудковському належить розробка параметрів когнітивного компонента, який він називає «свідомістю відповідальності». До них відносяться:

- свідомість вимог суспільства;
- усвідомлення необхідності вчинку, тих чи інших дій для реалізації цих вимог;
- передбачення результатів вчинку, його значення для долі людей.

Як видно, мова йде насамперед про параметри когнітивного компонента соціальної відповідальності [Collins, 1987, p. 52].

Аналіз робіт, присвячених структурі відповідальності, показав, що автори по-різному уявляють, що входить у зміст відповідальності. При цьому слід звернути увагу на той факт, що, використовуючи одні й ті ж найменування компонентів відповідальності, автори вкладають в них різні значення, а часто поняття «компонент відповідальності» називається і аспектом відповідальності, що не пояснює розуміння автором змісту відповідальності. Виходячи з наявних дуже різнопланових праць за структурою відповідальності, можна виділити наступні компоненти відповідальності: когнітивний, результативний, емоційний, мотиваційний, динамічний, регуляторний.

Найчастіше називаються когнітивний, емоційний і поведінковий, які, з нашої точки зору, мають найбільше теоретичне обґрунтування і дійсно відображають істотні змістовні моменти професійної відповідальності. Виділення інших компонентів представляється нам дещо сумнівним з точки зору їх специфічного змісту в загальній структурі відповідальності.

Як стверджує Л. І. Дементій, навряд чи доцільно спеціально виділяти такий компонент, як регуляторний, коли відповідальність в цілому як складне особистісне утворення є формою контролю і самоконтролю особистості, що виконують тим самим регуляторну функцію [Дементій, 2006, с. 18].

Аналізуючи зміст, який вкладається в поняття «мотиваційний компонент», ми звернули увагу на те, що мова йде в цілому про мотивацію до виконання - невиконання відповідальної дії, але «самостійного» змісту саме як компонента відповідальності так і не виявили.

Зупинимось на аналізі тільки тих компонентів відповідальності, котрі «наповнені» специфічним змістом, що відображає особливості

відповідальності як форми прийняття необхідності, ставлення до неї і реалізацію відповідальної поведінки.

Ми вважаємо, що когнітивний компонент професійної відповідальності надзвичайно важливий для розуміння її змісту. Не дарма багато зарубіжних концепцій відповідальності фіксували свою увагу саме на ньому. Незалежно від того, вивчаємо ми соціальну або персональну, особисту, відповідальність, когнітивний компонент, безумовно, значно «визначає» ухвалення відповідальності або її делегування. Когнітивний компонент відповідальності - це перш за все відображення необхідності і усвідомлення своїх можливостей щодо прийняття (неприйняття) вимог цієї необхідності.

Найбільшу увагу когнітивному компоненту відповідальності приділяється в роботах К. Хелкама, Л. Колберга, Ж. Піаже, Ф. Хайдера та ін.

Під емоційним компонентом найчастіше розуміється переживання почуття відповідальності. Визнаючи безперечну значимість даного компонента, нам здається таке визначення компонента відповідальності через поняття самої відповідальності щонайменше некоректним. У Е. І. Рудковського, наприклад, розкривається не стільки зміст емоційного компонента, а, швидше, зміст почуття відповідальності: «занепокоєння, заклопотаність, тривога і старання» [Phares, 1982, p. 15].

Необхідність вивчення і виокремлення емоційного компонента ми знаходимо в роботах Г. Л. Тульчинського, Е. І. Рудковського, В. Ф. Сафіна, К. Муздибаєва. Проте ні в одній роботі ми не знайшли ні чіткого визначення емоційного компоненту, ні його операціоналізації, що згодом стане одним із завдань нашого дослідження.

Складний характер відповідальності «вимагає» виділення його складових, які дозволили б проникнути в зміст даного феномена. Розуміючи слідом за Б. Г. Ананьєвим [Helkama, 1998, p. 56] під структурою сукупність стійких зв'язків між безліччю компонентів об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, ми вважаємо, що, спираючись на розуміння структури відповідальності, можна представити даний феномен цілісно.

*2. Функціональна структура* відповідальності базується на виділенні таких сторін (складових): об'єктивної та суб'єктивної відповідальності (К. Муздибаєв).

На думку вітчизняного науковця К. Муздибаєва суть об'єктивної сторони відповідальності полягає в тому, що маючи широкий соціальний аспект аналізу, вона виступає: а) як сукупність об'єктивних вимог, що

пред'являються суспільством до окремих її членів, колективів; б) як моральні принципи, норми, що виражають суспільну необхідність. Суб'єктивна сторона відповідальності проявляється як своєрідний стан свідомості (почуття відповідальності обов'язку сумління) [Муздибаєв, 1995, с. 120].

Погоджується з позицією К. Муздибаєва і Т. Сидорова, на думку якої виділені сторони відповідальності є зовнішньою та внутрішньою складовими відповідальності. До останньої науковець відносить: правильне розуміння людиною соціальних норм (правових, моральних); передбачення наслідків своєї діяльності; мотивацію відповідальної поведінки (систематичне виконання обов'язків, доведеної дорученої справи до кінця) [Муздибаєв, 1995, с. 132].

Виконуючи зобов'язання, суб'єкт повинен бути здатним здійснювати самоконтроль, враховувати зміни в об'єктивній і суб'єктивній ситуації та відповідно до цього регулювати свою поведінку [Савчин, 2008, с. 78].

Виділяють наступні критерії суб'єкта відповідальності: а) внутрішня активність на рівні організму, ціннісний вибір, вибір життєвого шляху, актуалізація психологічних ресурсів; б) діяльність, поведінка, спілкування пізнання; в) творча самодіяльність, надситуаційна активність; г) самодетермінація (творення причинних рядів своєї професійної діяльності, вихід за межі наявних умов детермінації); д) саморегуляція як вирішення суперечностей; е) інтегративність (самоінтеграція) [Helkama, 1998, р. 56].

«Наявність суб'єкта відповідальності вимагає зазначення її об'єкта – того, за що суб'єкт несе відповідальність, що покладено на нього чи прийнято ним до виконання», зазначає М. Савчин [Савчин, 2008, с. 89].

Те, що К. Муздибаєв визначає як об'єкт відповідальності М. Савчин називає предметом відповідальності і характеризує як «сукупність зовнішніх та внутрішніх соціально-психологічних, духовних та матеріальних потребностей та інтенцій, які особистість реалізує у своїй життєдіяльності». [Савчин, 2008, с. 67]. Його зміст включає конкретні обов'язки, завдання доручення, способи їх виконання, дотримання норм, наслідування морального ідеалу та виховання його у собі і характеризується обсягом, що виражається у складності та кількості (якісних та кількісних характеристиках) перерахованих складових компонентів, що реалізує об'єкт у своїй поведінці [Савчин, 2008, с. 50].

Будь-які професійні відносини являють собою суб'єкт-суб'єктні відносини. Відповідно, крім суб'єкта відповідальності має існувати, ще інший суб'єкт, перед яким власне і треба «відповідати» - інстанція відповідальності. На думку К. Муздибаєва, інстанція відповідальності є органом, що оцінює і контролює діяльність суб'єкта відповідальності і, вразі потреби застосовує необхідні санкції [Муздибаєв, 1995, с. 78].

Наявність інстанції, перед якою працівник має відповідати за неправильні дії є результатом професійної сфери життєдіяльності особистості. Функціями інстанції відповідальності виступають: а) наглядання; б) контроль; в) корегування; г) санкціонування відповідальної (безвідповідальної поведінки); д) стимулювання. Кількість інстанцій, яким підзвітний працівник досить велика і залежить від сфери та виду професії.

Класифікують інстанції за такими критеріями: 1) за характером соціальних відносин інстанції поділяють на: а) формальні інстанції (різноманітні державні установи), їхні повноваження базуються на правилах, які мають правову силу; б) неформальні (коло близьких, родичів, сім'я, друзі), зв'язок у них ґрунтується на симпатіях і антипатіях, етичних нормах; 2) стосовно суб'єкта професійної відповідальності виділяють: а) зовнішні інстанції (колектив, окремі працівники); б) внутрішні інстанції (власне сумління, почуття обов'язку); 3) за характером санкцій, що накладаються на суб'єкта професійної діяльності: а) заохочення; б) покарання [Walster, 1966, р. 75].

У свідомості особистості інстанції виконують контролюючу функцію, їм приписується ступінь авторитетності для працівника: високий, нейтральний, або ними нехтують (їх значення заперечується). Результатом розвитку професійної відповідальності стає перехід від інстанції зовнішнього контролю до внутрішнього, тобто самоконтролю особистості.

Останньою складовою зовнішньої структури відповідальності за К. Муздибаєвим, чи функціональної схеми відповідальності М. Савчина є часова перспектива відповідальності. На думку науковців, вона описує наявність зв'язку між суб'єктом та об'єктом відповідальності і представлена двома аспектами: а) ретроспективним (відповідальність за скоєні дії); б) перспективним (відповідальність за те, що потрібно зробити).

У переході від ретроспективного до перспективного простежується прогресивна тенденція еволюції, основна специфіка якої полягає у визначенні додаткового внутрішнього механізму контролю. Це означає, що

особистість у своєму професійному розвитку та вдосконаленні має подолати шлях від простого виконавця до активного суб'єкта. Наслідком цього є перенесення інстанції, перед якою суб'єкт звітує, із зовнішнього на внутрішній план, і особистість відповідає за свої дії перш за все перед самою собою.

С. Баранова, посилаючись на К. Муздибаєва та М. Савчина також описує зовнішні та внутрішні складові структури відповідальності. У своїй дисертаційній роботі науковець вказує, що зовнішню структуру відповідальності утворюють такі складові: суб'єкт, об'єкт та інстанція, а внутрішня структура представлена єдністю 4 складових компонентів: когнітивного, мотиваційного, емоційного та вольового [Муздибаєв, 1995, с. 8].

А. Перлін пише про 2 підходи, що визначають структуру відповідальності особистості: 1) соціально-правовий підхід розглядає відповідальність особистості у системі «суб'єкт-об'єкт-інстанція відповідальності», тобто він виступає в ролі зовнішньої структури відповідальності; 2) психологічний підхід – аналог внутрішньої структури – відповідно до якого, відповідальність, як системна якість особистості складається зі складових, що виступають характеристиками суб'єкта відповідальності. Як прихильник системного підходу, на основі результатів своїх досліджень А. Перлін доходить висновку, що відповідальність, як системна властивість являє собою 2 пов'язаних між собою блоки – мотиваційно-смысловий (мотиваційний, когнітивний, продуктивний компоненти), та регуляторно-поведінковий (поведінковий, регуляторно-вольовий та емоційний) [Перлін, 2000, с. 15].

**Висновки.** Серед розмаїття підходів до визначення професійної відповідальності, на базі проведеного теоретичного аналізу ми виділяємо три основні структури відповідальності: 1) трикомпонентну; 2) функціональну; 3) факторну, ключові погляди яких стали основою нашої власної концепції професійної відповідальності особистості: психологічних складових. Відповідно до неї структура відповідальності складається з двох частин. Функціональними компонентами зовнішньої структури відповідальності є суб'єкт, об'єкт, інстанція та часова перспектива відповідальності. Внутрішню структуру формує єдність трьох основних компонентів (когнітивного, емоційного поведінкового) та низка додаткових компонентів (мотиваційний, регуляторно-вольовий, морально-етичний).

**Місце проблеми у міжнародному науковому дискурсі** зумовлене інтересом до гуманітарної складової будь-якої професійної діяльності, зокрема педагогів, соціальних працівників, психологів, учених та викладачів вищої школи. Гуманітарна сфера спрямована на людину и тому зростає рівень відповідальності таких фахівців. а отже і до її структури. Проблема полягає у недостатній відповідальності нас як особистостей за інших і перед ними, за природу і майбутнє за себе самих і перед собою. Активне вживання поняття «відповідальність» у професійній сфері перетворюється на симуляцію. І це стало нагальною соціальною проблемою суспільства не лише в Україні, а й за кордоном, яка потребує її психологічного опрацювання.

### *Д ж е р е л а:*

*Дементий Л. И.* Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности: дисс.... доктора. психол. наук : 19.00.01. – Москва : 2006.

*Муздыбаев К.* Психология ответственности. – Ленинград : Наука, 1983.

*Перлин А. Г.* Сравнительная характеристика ответственности личности у начинающих и опытных юристов : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00 06 «Юридична психологія». – Москва : 2000.

*Плахотный А. Ф.* Свобода и ответственность (социологический аспект). – Харьков : Наука, 1972.

*Прядеин В. П.* Комплексное исследование ответственности как системного качества личности : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01. – Екатеринбург : 1999.

*Савчин М. В.* Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості : дис... доктора психол. наук : 19.00.07. – Київ : 1997.

*Сагань І. А.* Соціально-психологічні особливості відповідальності особистості в умовах складних життєвих ситуацій : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. – Київ : 2010.

*Сафин В. Ф.* Психологическая сущность ответственности личности // Теория и практика формирования коммунистического сознания: Межвуз. сборник науч. трудов. – Уфа : 1986.

*Collins F.* The Special Responsibility of Engineers // The Social Responsibility of Engineers. – Annals of the New York Academy of Sciences, 1973, vol. 196, N 10.

*Helkama K.* Toward a cognitive-developmental theory of attribution of responsibility. – Helsinki : 1998.

*Ladd J.* Philosophical Remarks and Professional Responsibility in Organizations // Applied Philosophy, 1999, vol. 1, N 2.

Phares E. J. Locus of Control in Personality Text. – Morristown, New York : General Learning Press, 1976.

Rotter J. B. Generalized Expectancies for Internal Versus External Locus of Control of Reinforcement // Psychological Monographs Text, 1966.

***M. Sadova. Structure of Professional Responsibility: Theoretical Aspects.***

*The theoretical analysis of the psychological components of professional responsibility. Grounded theory and modern scientific approaches to study the structure of the professional responsibility of the individual ternary, factorial, functional.*

**Keywords:** professional responsibility, dynamic, behavioral, motivational, cognitive, regulatory and volitional, emotional components of professional liability, professional liability structure.

УДК 373.5.015.3:159.942]:613.86

В. П. Кутіщенко

## ЕМОЦІЙНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УЧБОВОМУ ПРОЦЕСІ ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ ЇХ ЗДОРОВ'Я

У статті висвітлено особливості емоційних переживань молодших школярів (динаміка інтересу та тривожність – міжособистісна, шкільна, самооцінна), зумовлених процесом навчання, як чинників, що впливають на їх здоров'я та розкрито причини виникнення шкільних страхів у дітей початкових класів (системи взаємодії – учитель-учень, учень-інші учні, шкільна оцінка, учні-учбова діяльність).

**Ключові слова:** емоційне благополуччя, здоров'я, пізнавальний інтерес, тривожність, шкільні страхи, пізнавальні потреби.

**Постановка проблеми.** У багатьох психологічних працях здоров'я дитини співвідноситься з переживаннями нею психологічного комфорту і дискомфорту, який часто виникає в результаті фрустрації її основних потреб. Щодо молодшого шкільного віку, то здоров'я дитини значною мірою зумовлюється благополуччям її входження в шкільне середовище та специфікою перебігу провідного виду діяльності. Передовий педагогічний досвід свідчить, що тільки в атмосфері позитивних емоцій, які супроводжують учбову діяльність учнів, можна зберегти та зміцнити здоров'я дитини. Саме тому, аналізуючи проблему збереження здоров'я